

Handreiking ontwikkelings- perspectief: een houvast voor regulier én gespecialiseerd onderwijs

Steunpunt
Passend Onderwijs

Een initiatief van de PO-Raad en de VO-raad

Handreiking ontwikkelingsperspectief: een houvast voor regulier én gespecialiseerd onderwijs

Gelijke kansen vragen een ongelijke aanpak, zodat elk kind de beste kans krijgt¹

Willeke Doornbos & Noëlle Pameijer september 2023

Leeswijzer

Dit document gaat het over het werken met een ontwikkelingsperspectief (OPP): wat is de bedoeling ervan? Hoe kunnen we het OPP benutten om doelgericht en constructief samen te werken? Hoe maken we het makkelijker in het gebruik en hoe kan het scholen helpen om het OPP juist en efficiënt in te zetten?

Doel van deze handreiking is om houvast te bieden voor een zo beknopt mogelijk OPP dat enerzijds de wettelijke vereisten bevat en geen overbodige administratie vergt en dat anderzijds functioneel is voor de aanpak op school (en thuis) en helpend in de samenwerking binnen schoolteams en met professionals, ouders en leerlingen. Kortom een OPP zoals bedoeld: een middel om de juiste ondersteuning voor de leerling te realiseren.

Omwille van de leesbaarheid spreken we van ‘hij’, vanzelfsprekend is hier ook ‘zij’ te lezen. Waar ouders staat, doelen we ook op verzorgers of wettelijk vertegenwoordigers. En waar kinderen staat, gaat het ook om jongeren.

¹ Coalitieakkoord 2021 – 2025: Omzien naar elkaar, vooruitkijken naar de toekomst

Dit document bevat een voorbeschouwing, 5 delen, 2 bijlages en er is een apart FAQ-overzicht te downloaden.

✓	<u>Voorbeschouwing:</u> Het ontwikkelingsperspectief als instrument voor inclusief onderwijs? Bert Wienen (2023)	4
✓	<u>Deel 1: Inleiding</u> Dit eerste deel omschrijft begrippen uit Passend Onderwijs en het OPP, beide ingevoerd in 2014.	7
✓	<u>Deel 2: Wat hebben we geleerd van het werken met OPP's?</u> Ruim acht jaar ervaring heeft inzichten opgeleverd die in deze handreiking zijn benut: wat kunnen we uitbouwen omdat het helpt? En wat moeten we zien te voorkomen omdat het niet werkt?	10
✓	<u>Deel 3: Voor wie en wanneer een OPP?</u> Dit deel beschrijft voor welke leerlingen een OPP noodzakelijk is en wanneer je moet starten met een OPP.	12
✓	<u>Deel 4: Waarom werken met een OPP?</u> Dit deel bespreekt verschillende redenen waarom het zinvol is om met een OPP te werken. Het gaat in op de vraag 'wat maakt een OPP functioneel?'.	14
✓	<u>Deel 5: Wat zijn de vereiste onderdelen van een OPP en hoe zijn deze op te nemen in een cyclus?</u> In dit deel komen de wettelijk verplichte onderdelen van een OPP aan de orde: wat moet het OPP bevatten? En hoe kun je de vereiste onderdelen opnemen in een cyclus van planmatig handelen?	16
Ter afronding zijn er twee bijlagen:		
	<u>Bijlage 1:</u> Checklist: wat maakt een OPP-format functioneel?	20
	<u>Bijlage 2:</u> Voorbeeld format OPP, ter inspiratie en om aan te passen aan de visie en jaar/kwaliteitscyclus van de school	22

Voorbeschouwing door Bert Wienen

Het Ontwikkelingsperspectief als instrument voor inclusiever onderwijs?

Bert Wienen, Mede oprichter Instituut voor Inclusief Onderwijs (IvIO)

*Het is hinken op twee gedachten, wat moeten we nu precies met een OPP³? We kunnen zeggen dat het OPP steeds meer is ingeburgerd. Het krijgt een steeds **grotere rol voor leerlingen die extra ondersteuning nodig hebben**. Maar het OPP wordt ook gezien als **bureaucratie en als een ‘moetje’**, als een middel om nog meer ondersteuning te krijgen of iets wat moet van de zorgcoördinator, ondersteuningscoördinator of zorgprofessionals.*

Het **OPP is te beschouwen als een medaille met twee kanten**. In dit artikel werk ik die twee kanten uit. De ene kant is een gevaar-kant, de andere kant is een kans-kant.

Eerst de **gevaar-kant van die medaille**. We zien het aantal leerlingen met jeugdhulp, verwijzingen naar speciaal onderwijs en thuiszitters toenemen. Dat betekent ook dat het aantal OPP's flink toeneemt. Het gevaar van een focus op het OPP, is dat we niet meer uitzoomen. Zodat we eigenlijk niet goed meer zien dat een OPP een eenzijdige vorm van inclusiviteit benadrukt. Namelijk de vorm van inclusiviteit waarin de ondersteuningsbehoeften van de individuele leerling binnen een context die als onveranderbaar wordt voorgesteld, nagestreefd wordt. Inclusief onderwijs verwordt dan tot het optimaal toekomen aan alle ondersteuningsbehoeften van iedere individuele leerling. Of, meer plastisch, alle OPP's van de school met een nietje erdoorheen en de mate waarin de school toekomt aan het bedienen van die behoeften. Individuele behoeften die vaak worden vastgesteld door nog verder in te zoomen, te onderzoeken, de uitslagen van testen en de leerling als het ware los te zien van de context van de klas, de relatie met

³ Zie ook: <https://www.steunpuntpassendonderwijs-povo.nl/actualiteit/interview-associate-lector-jeugd-bert-wienen-over-inclusief-onderwijs-stel-niet-continu-dat-kind-centraal/>

de leraar of mentor en de context van de school en of wijk. OPP's dwingen ons tot inzoomen, vaak zelfs tot in de hersenen. Het is niet zo lang geleden dat ik in een OPP las: 'het brein van leerling x staat niet toe dat...'. Het problematische van deze manier van kijken is dat we niet zien dat deze OPP's worden gemaakt in een samenleving gericht op prestatie en bovendien een samenleving waarin het 'kunnen' centraal staat: 'Yes we can!' Het nadeel van dit woordje kunnen is dat het onbegrensd is, je kunt altijd nog meer. Nog gezonder als je nog meer stappen zet, nog beter presteren als je nog meer bijles neemt of nog mooier eruitzien als je nog meer filters op social media gebruikt. De vraag die vaak centraal staat in een OPP is dan ook: 'wat heeft de leerling nodig?' in een prestatie maatschappij waarin dat 'kunnen' centraal staat zal die vraag niet te beantwoorden zijn. Er zal altijd nog meer nodig zijn, nog beter ingespeeld kunnen worden op dat wat de leerling nodig heeft en er zullen nog meer specialismen ingezet moeten worden.

Des te belangrijker is het dus om juist wel uit te zoomen en daarbij kunnen deze OPP's best helpen. Dat is de **kans-kant van de medaille**. De OPP's zijn namelijk ook een mooie indicator van dat wat je als school nog meer, beter of anders zou kunnen doen. Niet door de focus op de leerling of op diens ondersteuningsbehoeften, maar juist door de focus te leggen op de context. Hoe kunnen we de context van school zo aanpassen en of verrijken dat er steeds meer individuele- en/of groeps-ondersteuningsbehoeften wegvallen? Let er daarbij op dat de uitkomst van deze vraag niet automatisch de optelsom is van alle individuele ondersteuningsbehoeften. Het antwoord op deze contextvraag is altijd een pedagogisch-didactisch antwoord, je bent en blijft immers school en verantwoordelijk voor goed onderwijs voor alle leerlingen. Waar we steeds meer gewend raken om individuele ondersteuningsbehoeften te omschrijven in psychologische of zelfs medische termen (leerling x heeft dit of dat en heeft daarom y nodig) en in individuele taal, zal dat er in de context anders uitzien. Dan is de taal pedagogisch van aard en redenerend volgens pedagogische rationales. Bijvoorbeeld het begrip 'weerstand', dat in de psychologie vaak uitgelegd wordt als iets negatiefs dat weggenomen dient te worden, terwijl het vanuit de pedagogiek als een voorwaarde wordt gezien om het leven te leren.

De OPP's kunnen in de kans-gedachte ook onderdeel zijn van het **kwaliteitsbeleid van de school om de basisondersteuning te evalueren, te ijken en bij te stellen**. Zodoende kan de basisondersteuning als het ware groeien, allereerst door het bieden van heel goed onderwijs waarin de hoge verwachtingen ingebed zijn in een pedagogische relatie met iedere leerling. Bovendien geredeneerd vanuit een pedagogisch-didactisch vraagstuk waarbij het team elke keer weer zich afvraagt: **wat hebben wij met elkaar nodig om pedagogisch en didactisch sterker te worden?** Welke extra expertise, hulp-troepen en ondersteuning hebben wij nodig om aan ieder kind dat aan onze zorgen is toevertrouwd passend onderwijs te bieden en wat hebben wij nodig om onze verwachtingen hoog te houden? Maar dat blijft natuurlijk niet alleen bij het team. Een belangrijke vraag is ook hoe we **leerlingen en ouders daarbij betrekken**.

Onderwijskundig leiderschap is nodig om de kans-kant van de medaille te benutten. Hoe werken we binnen de school als team samen en stellen we de vraag welke concrete inzet er nodig is in de dagelijkse praktijk. Hoe analyseren we uitkomsten van de individuele OPP's en passen we op basis van die analyses onze dagelijkse context aan? Zodoende wordt **de basis continu versterkt.**

In de **handreiking OPP** treft u richtingen en antwoorden aan op vragen rond het OPP. Bij goed gebruik zijn OPP's een kwaliteitsinstrument voor de organisatie. Een soort spiegel die uitnodigt tot kritisch kijken in de context van de school. Gebruik het zo, waardeer het ook zo en ervaar dat een goed OPP meer is dan een antwoord op de vraag: 'wat heeft deze leerling nodig?', 'maar ook op de vraag, wat hebben wij als team nodig en als team te doen om alle leerlingen, zonder uitzondering, gewoon heel goed onderwijs te bieden?' Lukt dit, dan is het OPP een mooie spiegel!

Deel 1. Inleiding: het ontwikkelingsperspectief in Passend Onderwijs

Van de individuele leerling naar goed onderwijs voor alle leerlingen

1.1 Een ontwikkelingsperspectief

Een ontwikkelingsperspectief (OPP) is in essentie een nuttig en noodzakelijk middel om planmatig, sturend en doelgericht te werken bij de leerlingen die extra ondersteuning nodig hebben. De bedoeling is dat de school in samenwerking met de leerling en zijn ouders en vanuit hoge verwachtingen een passend aanbod biedt en evalueert. De afspraken die de school, ouders en leerling samen maken zijn dan ook een belangrijk onderdeel van het OPP: wie doet wat, waarom, hoe en wanneer?

Een OPP bevat de bevorderende en belemmerende factoren die van invloed zijn op het onderwijs aan de leerling, een uitstroomperspectief en dat wat nodig is om dit te behalen, het handelingsdeel. Het **handelingsdeel**, waarmee ouders moeten instemmen, bevat

- de ambitieuze doelen;
- de daarbij passende interventies;
- de afspraken die de school heeft gemaakt met ouders (en leerling).

Sinds de invoering van de wet Passend Onderwijs is ervaring opgedaan met het OPP, zowel in het regulier als gespecialiseerd onderwijs. Van deze ervaringen valt veel te leren. Blikken we terug, dan zien we zowel goede voorbeelden en successen als ook valkuilen en knelpunten. Blikken we vooruit, dan zien we kansen: hoe behouden we de goede voorbeelden en bouwen we de successen uit? En hoe voorkomen we de valkuilen en vermijden we de knelpunten?

Er is inmiddels ook meer zicht op vragen in de praktijk. Zoals:

- Hoe kan het OPP als middel om doelgericht samen te werken en als instrument voor de dialoog het verschil maken voor de leerlingen die extra ondersteuning nodig hebben?
- Geeft het OPP inzicht in wat leerlingen, leraren, scholen en ouders nodig hebben en in hoe besturen en samenwerkingsverbanden hen kunnen ondersteunen om ervoor

te zorgen dat ook de leerlingen die extra ondersteuning nodig hebben zich optimaal ontwikkelen, conform hun geplande uitstroom?

- En hoe betrekken we de leerling en zijn ouders daar daadwerkelijk bij?

1. 2 Passend onderwijs

Met Passend onderwijs hebben scholen zorgplicht. Dat betekent dat scholen verantwoordelijk zijn om **alle leerlingen**, ook degenen die extra ondersteuning nodig hebben, een goede onderwijsplek en passende ondersteuning te bieden². Hiervoor werken reguliere en speciale scholen samen in samenwerkingsverbanden

Basisondersteuning en extra ondersteuning

De samenwerkende scholen in een regio bieden dezelfde basisondersteuning. Zij bepalen - samen met het bestuur en het samenwerkingsverband - wat er onder de basisondersteuning valt. Bijvoorbeeld: hulp voor leerlingen met dyslexie of dyscalculie, interventies gericht op (het voorkomen van) gedragsproblemen of een richtlijn voor medisch handelen³. Een landelijke norm voor basisondersteuning die leraren, ouders en leerlingen duidelijkheid biedt, is nodig⁴. Er wordt momenteel gewerkt aan een landelijke **norm voor basisondersteuning** die:

- beschrijft welke basisondersteuning elke schoollocatie moet bieden en wat leerlingen en ouders van een school mogen verwachten;
- beschrijft welke kennis op de schoollocatie nodig is om de basisondersteuning vorm te kunnen geven;
- wordt betaald vanuit de reguliere bekostiging aan scholen en aansluit bij wat de meeste scholen nu al doen;
- wordt gedragen door de leraren en ouders;
- en die geldt voor het primair en voortgezet onderwijs.

Naast de basisondersteuning bieden scholen **extra ondersteuning**, in samenwerking met het samenwerkingsverband en de (jeugd)zorg. Het samenwerkingsverband geeft aan wat onder de basisondersteuning valt en wanneer er sprake is van extra ondersteuning. Dit moet **glashelder** zijn, want voor de leerlingen die deze extra ondersteuning krijgen, moet de school een OPP maken.

Versterking positie ouders en leerlingen

Sinds de invoering van passend onderwijs is iedere school verplicht een school-ondersteunings-profiel (SOP) op te stellen. Hierin beschrijft de school welk aanbod aan onderwijs, ondersteuning en zorg zij kan bieden (zoals een speciale klas voor leerlingen die meer sturing en nabijheid van de leraar nodig hebben of trainingen in sociale vaardigheden). Zo'n SOP is naar verwachting vanaf 2024 niet meer verplicht⁵.

² <https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/passend-onderwijs/verantwoordelijkheid-scholen-passend-onderwijs>.

³ <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/rapporten/2021/12/16/stappenplan-basisondersteuning-basisondersteuning-in-6-stappen>

⁴ Brief Wiersma 'Samen de schouders onder passend onderwijs' (30 maart 2023)

⁵ Wetsvoorstel 'Versterking positie ouders en leerlingen in passend onderwijs'

De extra ondersteuning die een school biedt in het kader van passend onderwijs moet dan in de **schoolgids** worden opgenomen, zodat het toegankelijker is voor ouders⁶. Daarnaast kunnen ouders en leerlingen voor informatie over Passend Onderwijs terecht bij het **ouder- en jeugdsteenpunt van het samenwerkingsverband**.

Gespecialiseerd onderwijs

Leerlingen die intensieve en speciale ondersteuning nodig hebben, kunnen (mits ze een toelaatbaarheidsverklaring hebben) naar een gespecialiseerde school (SBO, SO en PrO en VSO).

OPP voor leerlingen met extra ondersteuning

Voor alle leerlingen in het regulier onderwijs die naast de basisondersteuning ook extra ondersteuning krijgen en voor alle leerlingen in het gespecialiseerd onderwijs, **moet** de school een OPP maken. Hierin beschrijft de school de onderwijsdoelen voor die leerling en de aanpak: **wat streven we na en welke extra ondersteuning bieden wij?** De school voert met ouders op overeenstemming gericht overleg en t.a.v. het handelingsdeel (doelen, plan van aanpak en afspraken) hebben ouders **instemmingsrecht**. Daarnaast betreft de school ook de leerling bij zijn OPP: ongeacht de leeftijd krijgen leerlingen in de nabije toekomst **hoorrecht**. De school betreft hen dan bij de besluiten die hen aangaan. Leerlingen mogen dan hun mening geven bij het opstellen, bijstellen en evalueren van hun OPP (zie [FAQ 7](#)).

Naar inclusiever onderwijs

Om de stap te zetten naar inclusiever onderwijs, moeten we de **focus** verleggen (Wien, 2023, bijlage 3): van de individuele leerling (wat heeft dit kind nodig?) naar goed onderwijs voor alle leerlingen (wat heeft deze groep/klas nodig?) en naar wat leraren nodig hebben dit passende onderwijs te bieden. **Goed onderwijs is evidence-informed**: leraren passen effectieve interventies toe in hun pedagogisch-didactisch handelen en het klassenmanagement en ze stemmen hun aanpak af op wat leerlingen nodig hebben om zich optimaal te ontwikkelen. **Sterke leraren** hebben bijvoorbeeld hoge verwachtingen van alle leerlingen, ze werken aan positieve relaties en ze zien, horen en waarderen alle leerlingen in hun groep. Zij hebben aandacht voor zowel welbevinden als leren. Deze twee kanten van dezelfde medaille hangen immers samen: als leerlingen iets nieuws leren, neemt hun welbevinden toe en als ze zich goed voelen, leren ze makkelijker. Naast de vraag wat leerlingen nodig hebben, is de vraag **wat leraren nodig hebben om goed onderwijs te bieden** eveneens belangrijk. Lukt het daarnaast om de aandacht voor individuele leerlingen te verschuiven naar meer leerlingen, dan ontstaat zicht op de overeenkomsten en gemeenschappelijke behoeften in de groep/klas. Want dat wat essentieel is voor de leerling die extra ondersteuning nodig heeft, is doorgaans ook goed voor de andere leerlingen (Hargreaves & Fullan, 2013)⁷. Dit maakt het bieden van extra ondersteuning **beter haalbaar** voor leraren. Ofwel: de kunst van het lesgeven is het vinden van de overeenkomsten in de verschillen (Hattie, 2013).

⁶ <https://www.internetconsultatie.nl/hoorrecht/b1>

⁷ 'Essential for one; beneficial for all'; zie <https://ecio.nl/universal-design-for-learning/>

Deel 2.

Wat hebben we tot nu toe geleerd van het werken met OPP's?

Welke kansen zijn te benutten en wat moeten we zien te voorkomen?

De opgedane ervaringen met het OPP en de evaluatie Passend Onderwijs⁸ (terugblik) vertalen we naar inzichten (vooruitblik): hoe bouwen we de successen en dat wat werkt uit in de route naar inclusiever onderwijs én welke knelpunten en valkuilen moeten we zien te voorkomen? Voor een onderbouwing, zie [FAQ 1](#).

- 1. Een functioneel OPP focust op wat de leerling nodig heeft.** Een valkuil bij het maken van een OPP is te veel aandacht voor de problemen en stoornissen van de leerling en te weinig aandacht voor diens positieve kanten en concrete behoeften. Het risico hiervan is dat de doelen en het uitstroomperspectief te laag zijn. Daarom focussen we op ambitieuze doelen voor de leerling, voor de kwaliteit van het onderwijs en het pedagogisch-didactisch handelen van leraren en voor de ondersteuning die ouders hun kind bieden. **Wat hebben de leerling én zijn leraren en ouders nodig om deze doelen te halen?**
- 2. Doelgericht samenwerken is kansrijk.** Hoe maak je een OPP functioneel en handzaam? Door het samen met collega's, begeleiders, leerlingen en ouders te maken. Door samen te puzzelen, werk je doelgericht en transparant samen aan passend onderwijs voor taal, rekenen, motivatie, welbevinden, gedrag en burgerschap. Benut je de oplossingen van leerlingen zelf en van hun ouders, dan verhoogt dit de kans op een passend aanbod waar alle betrokkenen achterstaan. Bij voorkeur is er ook aandacht voor de vraag: **hoe kunnen de ouders en leraren elkaar ondersteunen?** Zo staan zij er niet alleen voor.
- 3. De context is bepalend voor schoolsucces.** Een gedegen analyse van het onderwijs levert aanknopingspunten op waarmee de basisondersteuning is te versterken en waarmee het onderwijs beter is af te stemmen op de onderwijsbehoeften van de leerlingen.

⁸ Voortgangsrapportage verbeteraanpak passend onderwijs (2021), <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/rapporten/2021/12/16/voortgangsrapportage-verbeteraanpak-passend-onderwijs-2021-primair-en-voortgezet-onderwijs>

4. **Alle leerlingen profiteren van dat wat werkt.** Is eenmaal duidelijk hoe de extra ondersteuning voor de leerling met een OPP eruitziet, dan is de volgende vraag: hebben meer (of alle) leerlingen baat bij deze aanpak? Is dat het geval, dan neem je dat wat werkt in de basis op en maak je het onderwijs inclusiever.
5. **Samen sterker met een integraal plan.** Leerlingen met een OPP hebben naast *onderwijsbehoeften* op school of op hun stage ook *opvoedbehoeften* die de aanpak van opvoeders thuis, in de vrijetijd en/of de zorg betreffen. Als betrokkenen hierin samenwerken, verhoogt dit de kans op een effectief én haalbaar plan waar alle betrokkenen voor gaan.
6. **Samen visualiseren ondersteunt transparant werken met een OPP.** We praten in het onderwijs nog veel *over en tegen* elkaar. In dit document ligt de nadruk op het praten *met* elkaar en het visualiseren van wat we bespreken. Door samen een en ander uit te tekenen neemt de transparantie toe, omdat de onderdelen van het OPP geïllustreerd worden ([FAQ 10](#)).
7. **Papieren tijgers en onnodige bureaucratie moeten we zien te voorkomen; hoe beknopter, hoe beter.** In sommige scholen is het OPP uitgegroeid tot een uitgebreid document, omdat het ook wordt gebruikt als leerlingvolgsysteem, als verantwoording van de inzet van middelen of als onderbouwing bij het aanvragen van een toelaatbaarheidsverklaring voor gespecialiseerd onderwijs. Dit past niet bij **de bedoeling: een hulpmiddel dat planmatig samenwerken ondersteunt**. Maar hoe kan het dan beknopter? Noteer alleen de actuele en recente informatie die nodig is om de situatie te begrijpen en om de vereiste extra ondersteuning te formuleren. Zo respecteer je meteen de AVG, die stelt immers dat alleen *noodzakelijke* informatie - met toestemming van ouders en/of oudere leerling – in het OPP mag worden opgenomen (privacytool⁹). Valt het aanbod dat de leerling met een OPP nodig heeft onder de basisondersteuning? Beschrijf dit dan niet nog eens in diens OPP, maar verwijst naar het basisaanbod. Zodoende **voorkom je zinloze herhalingen**. Met het enkel en alleen opnemen van de *wettelijk verplichte onderdelen* en het vermijden van irrelevante gegevens (zoals informatie uit de voorgeschiedenis die er nu niet meer toe doet), volstaat een OPP van twee tot maximaal vijf A4. Waarom zo beknopt? Omdat een te uitgebreid OPP niet alleen te veel tijd kost om te maken, het kost ook te veel tijd om te lezen en te bespreken. Een beknopt OPP is bovendien **toegankelijker voor leraren, ouders en leerlingen**.

⁹ <https://www.steunpuntpassendonderwijs-povo.nl/privacy-tool/#/>

Deel 3:

Voor wie en wanneer een OPP?

Een wettelijk kader geeft houvast

3.1 Voor welke leerlingen is een OPP wettelijk verplicht?

Het bevoegd gezag (schoolbestuur) **moet** een OPP vaststellen voor:

- Leerlingen in het primair en voortgezet regulier onderwijs (PO en VO), die extra ondersteuning krijgen die niet onder de basisondersteuning valt;
- Alle leerlingen in het speciaal basisonderwijs (SBO);
- Alle leerlingen in het praktijkonderwijs (PRO);
- Alle leerlingen in het (voortgezet) speciaal onderwijs (SO en VSO).

Wat valt onder de basisondersteuning en wat is extra ondersteuning?

Dit verschilt per samenwerkingsverband (SWV). Het ondersteuningsplan van het SWV en de schoolgidsen van de scholen die erbij zijn aangesloten, omschrijven dit onderscheid. Als een SWV of schoolbestuur **extra ondersteuning (zoals een voorziening of interventie)** inzet in aanvulling op de basisondersteuning (in de school of in een specifieke voorziening, zoals voor hoogbegaafde leerlingen), dan is de school wettelijk verplicht om een OPP op te stellen voor de leerlingen die daar gebruik van maken. Wat precies onder extra ondersteuning valt en wat niet, is door het SWV omschreven (zie deel 1).

Voor welke leerlingen is een OPP niet verplicht?

- Voor leerlingen in het regulier PO en VO die ondersteuning krijgen die onder de basisondersteuning valt;
- Voor leerlingen met leerwegondersteunend onderwijs (LWOO), tenzij ze ook extra ondersteuning krijgen die niet onder de basisondersteuning valt;
- Voor leerlingen met (kenmerken van) dyslexie, dyscalculie en/of meer- of hoogbegaafdheid, mits de ondersteuning die zij krijgen valt onder de basisondersteuning. Van scholen wordt in principe verwacht dat ze hun onderwijs afstemmen op wat deze leerlingen nodig hebben.

3.2 Wanneer stellen we een OPP vast en wanneer evalueren we het?

Een OPP wordt **binnen zes weken** na de inschrijving of de definitieve plaatsing van de leerling vastgesteld door het schoolbestuur. Het schoolbestuur stelt ook een OPP vast als blijkt dat een leerling die al op school zit, extra ondersteuning krijgt. Er zijn twee eisen:

- Over het OPP als geheel moet met de ouders **op overeenstemming gericht overleg** plaatsvinden. Het OPP wordt pas vastgesteld nadat de ouders daadwerkelijk hebben ingestemd met het handelingsdeel (**instemmingsrecht**).
- Vanaf 2024 hebben leerlingen **hoorrecht**: zij mogen dan input geven en hun mening wordt meegenomen in het OPP ([FAQ 7](#)).

Het OPP wordt bijgesteld n.a.v. de jaarlijkse evaluatie met ouders en leerlingen. Is er bijvoorbeeld nieuwe/recente informatie beschikbaar, dan wordt het **OPP ge-update** als deze informatie relevant is voor het uitstroomperspectief. Blijken bepaalde doelen (niet) behaald of werkt een bepaalde aanpak niet, dan wordt het handelingsdeel aangepast. Leerlingen ontwikkelen zich immers voortdurend en ook in hun omgeving zijn er de nodige veranderingen.

Voor het (V)SO geldt ook het volgende: de multidisciplinaire commissie van begeleiding (cluster 3 en 4) en commissie van onderzoek (cluster 1 en 2) brengt een advies uit voordat het OPP wordt vastgesteld.

In het V(S)O wordt ook de leerling betrokken bij de vaststelling van het OPP, zodra de leerling meerderjarig en handelingsbekwaam is.

Als in het regulier onderwijs de extra ondersteuning wordt beëindigd, is een OPP in principe niet meer verplicht, al kan het soms wel zinvol zijn ermee door te gaan.

Deel 4:

Waarom is werken met een OPP zinvol?

Van afwachten naar samen vooruitkijken en plannen

Uitdagende doelen voor leren, werkhouding, sociaal-emotionele ontwikkeling, gedrag en burgerschap zijn goed voor alle kinderen. Ook de leerlingen die extra ondersteuning nodig hebben, profiteren van **hoge verwachtingen**, zolang deze realistisch zijn (FAQ's 2, 3 en 4). Hoe beter de kwaliteit van het onderwijs en de extra ondersteuning, hoe meer mogelijkheden en motivatie het kind heeft en hoe beter het ouders lukt om het onderwijs te ondersteunen, des te hoger de kans dat de ambitieuze doelen worden behaald.

Een ontwikkelingsperspectief ondersteunt doelgericht samenwerken

Met een OPP plant de school de extra ondersteuning, voert deze uit en evalueert de effecten ervan: **zitten we op koers richting de geplande uitstroom?** In plaats van af te wachten waar de leerling uitkomt, kijken we samen vooruit en ondersteunen we de leerling bij het ontwikkelen van de vereiste vaardigheden: hoe zorgen we voor een soepele overstap naar de vervolgopleiding of de plek die past bij de mogelijkheden, interesses en talenten van deze leerling? Indien nodig, wordt vroegtijdig overlegd met de beoogde school: past onze focus in het OPP bij de eisen die het vervolgonderwijs stelt?

Werken met een OPP bevordert **effectieve ondersteuning** (FAQ's 2, 3, 4) vanwege de volgende redenen.

- Een OPP geeft **handvatten** om doelgericht samen te werken en samen vooruit te kijken vanuit hoge verwachtingen.
- Een OPP bevordert **cyclisch en planmatig** handelen: de leraren, mentoren en andere onderwijsprofessionals passen de aanbevelingen en interventies uit het handelingsdeel toe, ze monitoren of de doelen hiermee in zicht komen en evalueren de impact van de extra ondersteuning: zijn de doelen behaald? Is dit niet het geval, dan stellen ze de doelen en/of de aanpak bij, na een analyse en met een onderbouwing.
- Een OPP biedt handvatten waarmee de extra ondersteuning is af te stemmen op wat de leerling nodig heeft en maakt het onderwijs daarmee passender.

- Een OPP draagt bij aan een constructieve en transparante communicatie in de **drie-hoek school – ouders – leerling** en bewaakt het belang van de leerling. Belangrijke afspraken worden erin opgenomen.
- Een OPP zorgt ervoor dat de **context** wordt meegenomen in de analyse en wordt opgenomen in de aanpak. Het ondersteunt betrokkenen bij het maken van de mindshift van ‘de schuld bij de leerling leggen’ naar ‘de oplossing in het onderwijs zoeken’ en bij het verleggen van de focus van ‘een leerling-probleem’ naar ‘afstemmen op wat de leerling nodig heeft’. Ofwel van ‘wat de leerling heeft of is’ naar wat ‘hij nodig heeft om het geplande uitstroomprofiel te behalen’.

Een ontwikkelingsperspectief bevordert een doorgaande lijn

Een functioneel OPP met recente en relevante informatie draagt bij aan een doorgaande lijn, zoals van PO naar VO, van regulier naar gespecialiseerd onderwijs én omgekeerd. De bevorderende factoren van de leerling en diens ouders verhogen de kans op ambitieuze doelen. En met de overdracht van het handelingsdeel - dat wat de leerling nodig heeft en de aanpak die werkt - is te voorkomen dat de nieuwe school opnieuw het wiel moet uitvinden. Zij kunnen de handvatten die bij hun manier van lesgeven passen direct toepassen, waardoor geen kostbare tijd verloren gaat.

Deel 5:

Wat is de vereiste inhoud van een OPP en hoe is deze op te nemen in een cyclus?

Functioneel werken met een OPP dat past in de jaarcyclus van de school

5.1 Welke informatie moet een OPP bevatten?

Een OPP hoeft alleen de volgende - recente en relevante – informatie te bevatten:

1. **De belemmerende en bevorderende factoren die van invloed zijn op het onderwijs aan de leerling.** Dit zijn kind-gebonden factoren en omgevingsfactoren die (mede) bepalen of een leerling een bepaalde uitstroombestemming kan bereiken. Bijvoorbeeld de motivatie van de leerling, de kwaliteit van het onderwijs en de ondersteuning in de thuisomgeving.
2. Het **uitstroomprofiel**: de onderwijssoort of het vervolgonderwijs waarnaar de leerling naar verwachting kan uitstromen, dan wel het soort arbeid of de vorm van dagbesteding.
3. De **onderbouwing van het uitstroomprofiel**: een weging van de bevorderende en belemmerende factoren.
4. Het **handelingsdeel**: een omschrijving van extra begeleiding die is afgestemd op de na te streven **doelen** en de **onderwijsbehoeften** van de leerling.
 - a. Indien van toepassing (alleen voor leerlingen in regulier PO en VO): **de afwijking van één of meer onderdelen van het onderwijsprogramma**. Dit geldt niet voor leerlingen in het gespecialiseerd onderwijs.
 - b. Als bepaalde kerndoelen niet haalbaar zijn: **de vervangende onderwijsdoelen**. Dit is alleen vastgelegd voor het basisonderwijs en het (voortgezet) speciaal onderwijs.
 - c. Indien een afwijking van de voorgeschreven onderwijstijd nodig is: **de afspraken over het onderwijsaanbod, de toetsing, de begeleiding van de school en de duur**. Dit geldt voor leerlingen die om lichamelijke of psychische redenen¹⁰ tijdelijk of gedeeltelijk niet naar school kunnen en onderwijs volgen op een andere plek.

¹⁰ of gewichtige omstandigheden, artikel 11g. van de leerplichtwet

Toelichting bij punt 1, de recente en relevante factoren van invloed. Vanwege de Algemene Verordening Gegevensbescherming (AVG) mogen er alleen actuele persoonsgegevens in staan die noodzakelijk zijn voor het doel van het OPP. Dossierinformatie (uit het verleden) en uitkomsten van toetsen en onderzoeken, die geen directe link hebben met het uitstroomperspectief en het handelingsdeel mogen niet worden opgenomen. Relevante informatie waar door de school naar verwezen wordt, moet als bijlage of achtergrondinformatie beschikbaar zijn. Daarnaast dienen ouders en oudere leerlingen expliciete toestemming te geven voor het opnemen van relevante informatie van derden. Denk bijvoorbeeld aan de uitkomsten van een intelligentie- of dyslexieonderzoek en de handelingsadviezen (mits deze passend zijn bij wat de leerling nodig heeft om de doelen in het OPP te behalen).

Toelichting bij punt 4, het handelingsdeel. Hierin worden ook de afspraken binnen de school en met de ouders, leerling en externe begeleiders vermeld: wie doet wat, waarom, wanneer en hoe? Alles wat de school leerlingen regulier aanbiedt (in het basisaanbod), wordt niet nogmaals opgenomen in het OPP. Als specifieke extra ondersteuning vaker wordt aangeboden aan leerlingen op school of in het samenwerkingsverband (bijvoorbeeld via arrangementen), dan volstaat een verwijzing daarnaar. Doel hiervan is onnodige administratie te voorkomen.

5.2 Hoe is een OPP-cyclus op te nemen in planmatig handelen?

Onderstaande visualisatie vat de verplichte onderdelen van een OPP samen in een cyclus van planmatig handelen.

Doelgericht werken

Vanuit het lange termijn doel (een ambitieus uitstroomprofiel) zijn de korte termijn doelen (concrete vast te stellen tussendoelen) af te leiden. Het gaat zowel om doelen voor taal en rekenen (bijvoorbeeld gebaseerd op toetsen en referentieniveaus), als om concrete doelen voor werkhouding en gedrag (bijvoorbeeld met behulp van de leerlijnen van CED en SLO). Dat wat de leerling nodig heeft om deze doelen te behalen, wordt weer vertaald in doelen voor de aanpak op school en thuis. Al deze doelen uit het handelingsdeel worden gemonitord én geëvalueerd.

Monitoren en evalueren

Een OPP is onderdeel van de cyclus van planmatig handelen van de school. Hoe beter de aansluiting tussen het OPP en de jaar/kwaliteitscyclus van de school, hoe functioneler het OPP is. Bij de start van het schooljaar bespreken betrokkenen het OPP (startgesprek): waar werken we dit schooljaar aan en hoe? Welke afspraken maken we? Gedurende het schooljaar wordt het handelingsdeel uitgevoerd en **gemonitord**: lukt het, zitten we op koers richting de doelen einde schooljaar? Dit kan halverwege/midden schooljaar (voortgangsgesprek) of eerder, zodra nodig. Indien nodig, wordt de aanpak bijgesteld. Minimaal 1 keer per schooljaar **evalueren** betrokken het OPP: hebben we de doelen behaald? Zijn we goed op weg richting de geplande uitstroom? Dit kan aan het einde van het schooljaar (eindgesprek). Het OPP is dan meteen de overdracht naar het volgende schooljaar, je collega of de volgende school.

Tot slot

Schoolbesturen regulier onderwijs zijn verplicht de OPP's te registreren in ROD/DUO (Register Onderwijsdeelnemers/Dienst uitvoering Onderwijs). Om de administratieve last zo laag mogelijk te houden, hoeven scholen alleen de begin- en einddatum van het OPP te registreren. Scholen voor gespecialiseerd onderwijs hoeven dit niet te melden bij het ROD/DUO, al hun leerlingen hebben immers een OPP.

Soms heeft een leerling een op maat gemaakt onderwijsprogramma nodig waarin afgeven wordt van het minimumaantal uren onderwijstijd. Dan is er sprake van 'maatwerk in onderwijstijd'¹¹ en moet de school instemming vragen aan de inspectie via het Internet Schooldossier (ISD, zie [FAQ 15](#)).

¹¹ <https://www.onderwijsinspectie.nl/onderwerpen/onderwijstijd/maatwerk-in-onderwijstijd-voor-leerlingen-met-een-beperking>

Bijlage 1:

Checklist: wat maakt een OPP-format functioneel?

Versie 2 (maart 2025)

OPP-format	Schaal van 1 (niet) - 2 - 3 - 4 - 5 (sterk)	n.v.t
1. Bevat het format de bevorderende en belemmerende factoren van leerling (zie FAQ 5), kwaliteit onderwijs (zie FAQ 2 , zoals afstemming pedagogisch-didactische aanpak leraren op onderwijsbehoeften leerling) en ondersteuning door ouders (FAQ 6)?		
2. Zijn de bevorderende en belemmerende factoren recent en relevant?		
3. Is het uitstroomperspectief onderbouwd en concreet? Is er samen met leraren, ouders en leerling gewikt en gewogen?		
4. Bevordert het format planmatig en cyclisch handelen? Worden de doelen en uitvoering van het handelingsdeel systematisch gemonitord, geëvalueerd en bijgesteld als nodig? Bevat het format ook het tijdspad en wie waarvoor verantwoordelijk is?		
5. Is er een relatie tussen de ambitieuze lange termijn doelen (uitstroomperspectief einde schoolloopbaan) en de korte termijn tussendoelen (per schooljaar)? Zijn deze hoge verwachtingen zichtbaar en duidelijk weer te geven in het format?		
6. Is bij de doelen opgenomen of en hoe de school in het OPP toewerkt naar inclusiever onderwijs? - In regulier onderwijs: wat kunnen wij doen zodat deze leerling (deels) op onze school kan blijven (preventieve aanpak)? - In gespecialiseerd onderwijs: wat kunnen wij doen zodat deze leerling kan doorstormen naar een (meer) reguliere onderwijsomgeving? Wanneer is zo'n overstap mogelijk en wat betekent dit voor de doelen en het tijdspad? Hoe werkt de school hieraan, samen met (meer) regulier onderwijs, ouders (en leerling)?		

OPP-format	Schaal van 1 (niet) - 2 - 3 - 4 - 5 (sterk)	n.v.t
7. Is er aandacht voor de: • Onderwijs- en opvoedbehoeften van de leerling? • Ondersteuningsbehoeften van de leraren? • Ondersteuningsbehoeften van de ouders?		
8. Zijn de interventies in het handelingsdeel: • In principe/in theorie werkzaam/effectief? • Sluiten ze aan bij de doelen en behoeften van betrokkenen?		
9. Beschrijft het handelingsdeel alleen informatie die aanvullend is op de basisondersteuning, dus alleen dat wat extra is voor deze individuele leerling?		
10. Als er ook begeleiding is vanuit (jeugd)zorg, is er dan aandacht voor samenwerking en onderlinge afstemming? Zijn de afspraken daarover duidelijk en concreet?		
11. Is er overlegd met • De ouders (op overeenstemming gericht overleg) en zijn zij akkoord met het handelingsdeel (instemmingsrecht)? Is het OPP ook door ouders ondertekend? • De leerling (hoorrecht): heeft hij/zij kunnen meedenken en is diens mening verwerkt in het OPP?		
12. Is het OPP zo beknopt mogelijk (twee maximaal vijf A4)?		
13. Is de taal respectvol naar de leraren, ouders en leerling en te begrijpen voor alle betrokkenen?		
14. Zijn eventuele visualisaties ondersteunend, overzichtelijk en begrijpelijk voor ouders en leerlingen?		
15. Overige (bij de situatie passende aanvullingen):		

Bijlage 2:

Voorbeeld format OPP, ter inspiratie en om aan te passen aan visie en jaar/kwaliteitscyclus van school

Versie 2 (juni 2026)

Een bruikbaar en functioneel OPP is beknopt (bij voorkeur maximaal 5 A4), haalbaar en toegankelijk. Hoe noteer je e.e.a. zo beknopt mogelijk?

Dit is een voorbeeld format (passend bij de handreiking OPP), minimaal een keer per jaar te evalueren en tussentijds te monitoren en bij te stellen als nodig. De verplichte onderdelen zoals beschreven in de wet¹ zijn in oranje opgenomen:

- Verwachte uitstroombestemming van leerling.
- Onderbouwing verwachte uitstroombestemming (met in elk geval een weergave van belemmerende en bevorderende factoren)².
- Beschrijving te bieden ondersteuning en begeleiding en - indien aan de orde - afwijkingen van (reguliere) onderwijsprogramma.
- Hoe school mening van leerling heeft meegenomen bij vast- of bijstellen opp.

De onderdelen in zwart zijn toegevoegd om doelgericht samenwerken en contextueel denken te bevorderen.

Datum Start OPP (binnen zes weken na inschrijving leerling):

Data Monitoren OPP (per half jaar of vaker, als nodig):

Data Evaluatie OPP (minimaal een keer per jaar):

1a. Recente en voor onderwijs en uitstroombestemming relevante bevorderende factoren	1b. Recente en voor onderwijs en uitstroombestemming relevante belemmerende factoren
---	---

¹ Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap. Ontwikkelingsperspectief Opstellen en registeren. Inspectie van het onderwijs. Geraadpleegd in maart 2026, van <https://www.onderwijsinspectie.nl/onderwijssectoren/toezicht-op-samenwerkingsverbanden-passend-onderwijs/ontwikkelingsperspectief-opstellen-en-registeren>

² Alleen gegevens die strikt noodzakelijk zijn voor behalen uitstroombestemming mogen in OPP worden opgenomen (AVG).

Leerling: Onderwijs: Ondersteuning thuis:	Leerling: Onderwijs: Ondersteuning thuis:		
2. Samenvattend/integratief beeld (<i>huidige situatie en wisselwerking tussen de verschillende factoren</i>):			
3. Verwachte uitstroombestemming en onderbouwing (benut of verwijst naar rubriek 2): Is er sprake van afwijking van (reguliere) onderwijsprogramma? Neem dan stroom-schema inspectie op in OPP of verwijst ernaar.			
4. Handelingsdeel: concrete leerdoelen en/of gedragsdoelen die school nastreeft voor leerling en ondersteuning die nodig is om leerling naar verwachte uitstroom te begeleiden Lange termijn doelen (einde schooljaar): Korte termijn (tussen) doelen (midden schooljaar) en bijbehorende behoeften van de leerling en diens context: Concrete en te evalueren • Doelen en onderwijs- en opvoedbehoeften van de leerling: • Doelen en ondersteuningsbehoeften van leraren/team: • Doelen en ondersteuningsbehoeften van ouders:			
5. Hoe werkt school toe naar inclusief onderwijs , samen met regulier onderwijs of 'lichtere vorm van gespecialiseerd onderwijs', ouders en leerling? (zie Bijlage 1, Checklist OPP, maart 2025, vraag 6)			
6. Overleg (wat is besproken in kader van OPP?): relevante informatie van • Leraren e.a. onderwijsprofessionals uit de school: • Leerling: • Ouders: • Eventuele externen (zoals hulpverleners): Noteer letterlijk hun woorden/termen en check of dit is wat ze bedoelen. Betrokkenen kunnen ook hun zienswijze zelf toevoegen (in format of bijlage).			
7. Afspraken (wie doet wat, waarom, hoe en wanneer?) Hoe checken we dit en wanneer zijn we tevreden? <table border="1"> <tr> <td>Welke ondersteuning biedt school de leerling, zodat de doelen worden behaald?</td> <td>Hoe weten we of dit is gelukt?</td> </tr> </table>		Welke ondersteuning biedt school de leerling, zodat de doelen worden behaald?	Hoe weten we of dit is gelukt?
Welke ondersteuning biedt school de leerling, zodat de doelen worden behaald?	Hoe weten we of dit is gelukt?		

Welke ondersteuning, informatie of scholing krijgen de leraren/het team daarvoor?	Hoe weten we of dit is gelukt?
Wat hebben ouders nodig om (het onderwijs aan) hun kind te ondersteunen?	Hoe weten we of dit is gelukt?
Wat doen hulpverleners, zoals uit (jeugd)zorg, gemeente of leerplicht, in relatie tot de doelen?	Hoe weten we of dit is gelukt?
8. OPP besproken op ... (datum vaststellen, monitoren, bijstellen en/of evalueren)	
Zienswijze leerling en hoe school deze heeft meegenomen in OPP (hoorrecht leerling)	
Zienswijze ouders/verzorgers: • op overeenstemming gericht overleg • instemmingsrecht voor handelingsdeel, eventueel met handtekening voor gezien of akkoord (niet wettelijk verplicht)	
Zienswijze leraren	
Zienswijze hulpverleners	

Bijlage: zoals visualisatie OPP trap, doelgroepenmodel of overzicht ontwikkeling vanuit leerlingvolgsysteem.

Handreiking Ontwikkelingsperspectief en FAQ's: bronnen

De bronnen waar in de handreiking wordt verwezen: via de links in de tekst, een voetnoot of hieronder:

Belfi, B., Fraine, B. de & Damme, J. van (2010). De klas: homogene of heterogene samenstelling? Een overzicht van praktijkrelevant onderwijsonderzoek op vraag van de Vlaamse Onderwijsraad. Leuven: Acco.

Booijink M. (2007). *Terug naar de basis: mogelijkheden voor het verbeteren van de communicatie tussen leerkrachten en allochtone ouders in het PO*. Den Bosch: KPC-groep.

Colpin, H. (2011). Bevorderen van schoolse betrokkenheid van ouders. In Vlaamse Onderwijsraad (red.), *Gezin en school. De kloof voorbij, de grens gezet? Een probleemverkenning van de Vlaamse Onderwijsraad* (p. 147 - 161). Leuven: Acco.

Hargreaves, A. & Fullan, M. (2013). *Professioneel kapitaal: de transformatie van het onderwijs in in elke school*. S' Gravenhage: Duurzaam leren/Maasdijk: NTO-Effekt.

Hattie, J. (2013). *Leren zichtbaar maken. Nederlandse vertaling van Visible Learning for Teachers* (2012). Rotterdam: Bazalt Educatieve Uitgeverijen.

Hattie, J. (2020). *Wat leerlingen nu leren*. Corwin Visible Learning plus (<https://lerenzichtbaarmaken.nl>)

Hoogeveen, L. (2008). *Social emotional consequences of accelerating gifted students*. Nijmegen: dissertatie, Radboud Universiteit Nijmegen.

Leeman, Y. A.M. & Wardekker, W.L. (2004). *Onderwijs met pedagogische kwaliteit*. Zwolle: Christelijke Hogeschool Windesheim.

Marzano, R.J. (2007). *Wat werkt op school: research in actie*. Meta-analyse van 35 jaar onderwijsresearch direct toepasbaar in beleid en praktijk. Middelburg: Bazalt.

Marzano, R.J. (2011). *De kunst en wetenschap van het lesgeven. Een evidence-based denkkader voor goed, opbrengstgericht onderwijs*. Tien vragen (en antwoorden) om uw lessen sterker te maken. Middelburg: Bazalt.

Mitchell (2015). *Wat écht werkt: 27 evidence-based strategieën voor het onderwijs*. Huizen: Pica.

Nisbett, R. E., Aronson, J., Blair, C., Dickens, W., Flynn, J., Halpern, D. F., & Turkheimer, E. (2012, January 2). Intelligence: New Findings and Theoretical Developments. *American Psychologist*. Advance online publication, doi: 10.1037/a0026699

Oostdam, R. & De Vries, P. (red., 2014). *Samenwerken aan leren en opvoeden: basisboek over ouders en school*. Bussum: Uitgeverij Coutinho.

Pameijer, N. (2021). *Met plezier naar school: de onmisbare rol van ouders in het succes van kinderen*. Huizen: Pica.

Pameijer, N. (2017). *Handelingsgericht werken: Samenwerken aan schoolsucces*. Den Haag/Leuven: Acco

Pameijer, N., Van Beukering, T., Van der Wulp, M. & Zandbergen, A. (2012). *Handelingsgericht werken in het voortgezet onderwijs*. Leuven/Den Haag: ACCO.

Vernooy, K., Minderhout, M. van & Koomen, H. (2016). Didactisch en pedagogisch handelen van leerkrachten. In: *Handboek Diagnostiek in de Leerlingbegeleiding: Kind en context*, red. K. Verschueren & H. Koomen, pp. 273 - 301. Apeldoorn: Garant

Vries, P. de (2020). *Ouderbetrokkenheid Next: handboek voor mentoren in het voortgezet onderwijs*. Huizen: Pica.

Vries, P. de & Pameijer, N. (2013). Ouderbetrokkenheid: een hype? *Jeugd in School en Wereld*, november, 6-9.

Wolf, K. van der & Beukering, T. van (2009). *Gedragsproblemen in scholen: het denken en handelen van leraren*. Leuven: Acco.

In opdracht van het Steunpunt Passend onderwijs ©2023

Auteurs: Willeke Doornbos en Noëlle Pameijer, met medewerking van Bert Wienen

In afstemming met Sectorraad GO, Ouders & Onderwijs, Balans, Ministerie van Onderwijs Cultuur en Wetenschap, Inspectie van het Onderwijs, PO-Raad en VO-raad.

Vormgeving: Mat-Zet

Fotografie: Database vo-raad